

українським “сепаратизмом” проголошувалась важливим державним завданням. Але, як свідчить історичний досвід, будь-яка спроба заборон і обмежень національних прав призводить до національних вибухів і потрясінь. Основана на насильстві національна політика царизму стала однією з причин розпаду російської імперії.

¹Підраховано за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. – СПб., 1903 – 1904. – Т. VIII. – С. 84 – 86., Т. XVI. – С. 88 – 90; Т. XXXII. – С. 98 – 99.

²Катренко А.М. Український національний рух XIX ст. Частина II. 60 – 90-ті роки XIX ст.: Навч. посібник для студентів історичних факультетів. – К., 1999.

³Див.: Бернштейн М. Журнал “Основа” і український літературний процес кінця 50 – 60-х років XIX ст. – К., 1959.

⁴Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859 – 1965 годов. – СПб., 1904 – С. 302 – 303.

⁵Малюк М. Пилип Морачевський. Спроба портрета на тлі заборон українського слова // Неопалима купина. – 1993. – № 1. – С. 70.

⁶Огієнко І. Українська культура. – К., 1991. – С. 215.

⁷Украинский вопрос. – М, 1915. – С. 139.

⁸Первая всеобщая перепись населения... – Т. VIII. – С. 15.

⁹Центральний державний історичний архів України в м.Києві (ЦДАУК). – Ф. 442. – Оп. 626. – Спр.20. – Арк. 10 зв.

¹⁰Там само. – Арк. 17 зв.

¹¹Там само. – Арк. 10 зв.

¹²Див.: Гогоцький С. На каком языке следует обучать в сельских школах Юго-Западной России? – К., 1863. – 32 с.

¹³Кулжинский И. О зарождающейся так называемой малороссийской литературе. – К., 1863. – 29 с.

¹⁴Кулжинский И. Вказ. праця. – С. 13, 25, 28.

Володимир ЛОБОДАЄВ

Київ

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО РОБІТНИЧОГО ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА (листопад 1917 – січень 1918)

Загострення суспільно-політичної кризи восени 1917 р. зумовило масове поширення по містах і селах України осередків Вільного козацтва – своєрідних національно-військових товариств охорони правопорядку, що формувалися на добровільній основі з цивільного населення.

У Києві провідну роль щодо охорони громадського порядку з листопада 1917 р. почали відігравати вільнокозачі курені, утворені з робітничої молоді столичних підприємств. Поштовхом до зростання їхньої чисельності та централізації стали події останніх днів жовтня 1917 р., коли сили Тимчасового уряду, Центральної ради та більшовицьких організацій кілька днів боролися за владу в столиці. Перемога Центральної ради підштовхнула частину робітників-червоногвардійців до переходу у вільнокозачі загони. За повідомленням “Народної волі”, на пропозицію М.Порша (у той час – генеральний секретар праці) з 6-ти тисяч київських червоногвардійців 4 тисячі погодилися перейти у Вільне козацтво¹. Беручи до уваги, що реальна чисельність київського вільного козацтва у грудні – січні 1917 – 1918 рр. була значно меншою (за різними підрахунками – від 400 – 450 до 550 – 600 чоловік²), варто вважати ці дані надто перебільшеними. В будь-якому випадку згода з пропозицією М.Порша ще не означала, що усі чотири тисячі згаданих червоногвардійців (чи хоча б переважна більшість з них) дійсно перейдуть до вільнокозачих загонів. У відповідь на агітацію українських діячів більшовики столиці розгорнули активну контрагітацію. Більшовицька газета “Пролетарская мысль” надрукувала низку статей, автори яких доводили, що, агітуючи за Вільне козацтво, українська “буржуазія” намагається внести розкол у “спілку українських робітників з російськими та іншими націями”³.

Тим паче факт часткового переходу київських червоногвардійців у козацтво є незаперечним. Виступаючи на засіданні Генерального секретаріату 10 листопада, М.Порш повідомив, що “останніми днями у Києві швидким кроком іде розкол серед бувших більшовиків. Робітництво, особливо на Шулявці, одколюється від “Красної гвардії” і закладає “Вільне козацтво”⁴. Це ж підтверджує і радянська історіографія, визнаючи наявність серед київського пролетаріату “відсталих робітників” та “напівселянського елементу”, що приєдналися до козацтва⁵.

Необхідність узгодженої боротьби проти “анархістичних проявів” поставила на порядок денний питання про об’єднання робітничих відділів у єдину організацію. В резиденції Центральної ради (Педагогічний музей) 18 листопада відбулися збори курінних та сотенних отаманів м. Києва, на яких було ухвалено об’єднати київські вільнокозацькі підрозділи під керівництвом Ради Вільного козацтва робітників міста Києва, яка мала працювати на основі “Статуту “Вільного козацтва”, на Україні, затвердженого Генеральним секретаріатом⁶. Головою Ради був обраний діяч Центральної ради, член Української соціал-демократичної робітничої партії М.Ковенко⁷.

“Цікава фігура був цей Ковенко, – зазначав Д.Дорошенко, – Інженер з фаху і дуже талановитий винахідник, він уявляв з себе типового представника революційної доби, в якому особиста відвага і рішучість змішувалися з певним авантюризмом і неперемінливістю в засобах. Такі люди часом бувають дуже цінні, коли їх поставити в рамки добре зорганізованого й дисциплінованого громадянства, але можуть наробити й великої шкоди – в атмосфері самовільства й нестачі правних норм”⁸.

Принагідно відзначимо, що М.Ковенко був одним з найосвіченіших вільнокозацьких отаманів. Народившись у селянській сім’ї, він, після закінчення Люботинського реального училища (Харківщина), навчався в Альтенбурзькому технікумі (Німеччина) та Дармштадтському політехнічному інституті, який закінчив у 1910 р., отримавши спеціальність інженера-механіка. У 1915 – 1916 рр. він очолював технічне бюро комітету Союзу міст Південно-західного фронту⁹.

З вересня 1917 р. М.Ковенко працював директором Виборчого бюро при Генеральному секретарстві внутрішніх справ. Зважаючи на його діяльність у Вільному козацтві, Генеральне секретарство 20 грудня вирішило відкомандирувати його “тимчасово, на час виборчої компанії ...до організації робітничого “Вільного козацтва” в справі інструктувати його з виборчим законом в тім напрямку, аби використати це “Козацтво” для охорони виборів”¹⁰.

Під проводом власного керівного центру київські курені Вільного козацтва були озброєні¹¹ і почали централізовано використовуватись для підтримання громадського порядку та охорони українських державних структур. Згідно встановленого розпорядку вони патрулювали вулиці міста, роззброювали більшовицькі загони, розганяли антиурядові маніфестації, проводили обшуки і арешти більшовицьких діячів тощо¹².

Варто наголосити, що Рада Вільного козацтва робітників м. Києва з першого дня свого існування претендувала на статус не лише київського, але й загальноукраїнського вільнокозацького центру. В постановах її установчого зібрання знаходимо таке положення: “Робота організації не обмежується тільки на саме місто Київ, але має поширитись на цілу Україну”¹³. З метою “координації українських революційних сил” Рада зверталася до усіх громад Вільного козацтва України з проханням надіслати відомості про себе. Після проведення відповідної підготовчої роботи, яка покладалася на спеціально створену “осібну комісію”, планувалося скликати, не пізніше ніж у грудні 1917 р., всеукраїнський з’їзд Вільного козацтва¹⁴.

Керівники українських силових відомств намагались сприяти загальноукраїнським планам київської вільнокозацької Ради. Як повідомлялося в пресі, “посполите рушення Вільного козацтва” з метою захисту від більшовицької загрози С.Петлюра оголосив “у порозумінні” саме з цією керівною структурою¹⁵. Лідери Центральної ради та Генерального секретаріату виявляли повну підтримку її діяльності. На Софіївській площі 17 грудня відбувся парад Вільного козацтва. В ньому брали участь 16 київських куренів (Байківський, Деміївський, Печерський, Арсенальний, заводу Гретера і Криванека, вокзалів Київ I і Київ II, 3 Подільських та по 2 – Святошинських, Лук’янівських та Шулявських), а також представники сільського вільного козацтва з столичного передмістя¹⁶. Перед урочистим зібранням вільних козаків та великої кількості киян з вітальними промовами виступили М.Грушевський та С.Петлюра, які закликали козацтво до рішучої боротьби за національні права українського народу¹⁷. За свідченням М.Ковенка, парад Вільного козацтва справив надзвичайне враження на київське громадянство¹⁸.

Ймовірно, під враженням цієї показової маніфестації та попередньої інформації про чотири тисячі робітників-червоногвардійців, що бажали перейти у Вільне козацтво, М.Порш 20 грудня видав наказ тільки-но призначеному командуючому українськими військами Г.Капкану організувати у Києві п’ятитисячний полк Вільного козацтва¹⁹. Безпосередня організація полку покладалася на Раду робітничого Вільного козацтва. До його складу були включені 16 вже існуючих робітничих куренів²⁰.

Однак знайти ще кілька тисяч бажаючих покозачитися не вдалося. Хоча, для залучення до полку якомога більшої чисельності добровольців, в пресі оприлюднювалися постанови уряду та військового керівництва, що надавали тим, хто вступить до полку, значні привілеї. Генеральний секретаріат 2 січня 1918 р., за пропозицією Ради Вільного козацтва робітників м. Києва, ухвалив рішення, згідно з яким до всіх, хто вступить у Вільне козацтво, мав застосовуватись мобілізаційний закон. Тобто за робітниками, які вступлять у вільнокозацький полк, зберігалось право на попередню посаду і заробітну плату. Генеральному секретарству праці доручалося виробити умови забезпечення сімей козаків. Сім’ї загиблих мали право на отримання пенсії²¹. Крім того, сама служба в полку була платною²². Командуючий Київським військовим округом М.Шинкар 7 січня 1918 р. видав розпорядження керівникам київських підприємств про звільнення у відпустку на 7 днів усіх вільних козаків із збереженням за ними повної зарплатні²³.

Прагнучи швидко сформувати полк, Рада Вільного козацтва намагалася отримати поповнення з селянського середовища. У перші дні січня 1918 р. за підписом М.Ковенка була видана відозва “До всіх рад селянських, солдатських депутатів, до всіх залізничників, поштовиків, телеграфістів і робітників України”, в якій, з огляду на зростаючу небезпеку українській державності, усім українцям-патріотам, що були “вільні від військової служби”, пропонувалося прибути в Київ для вступу в робітниче Вільне козацтво: “До зброї товариші робітники, селяни і залізничники під червоним прапором наших робітничих полків вільного козацтва. Не гайте часу товариші, спішіть у Київ”²⁴. Однак, значного і швидкого поповнення і після цього отримати не вдалося. Згідно реєстру новоприбулих, з 1-го по 26-е січня 1918 р. до полку записалося лише 134 добровольці, переважно з робітничої, студентської та учнівської молоді²⁵.

Певну негативну роль тут, зокрема, відіграло те, що урядове керівництво надто обережно ставилось до можливості використання представників сільського Вільного козацтва для захисту столиці. Так, у грудні до урядового відділу Вільного козацтва звернувся отаман Чигиринського повіту М.Кравець з запитом: чи потрібні його козаки для захисту Центральної ради. У випадку отримання згоди загін добровольців готовий був одразу виїхати до Києва. Але А.Певний, завідуючий відділом, у телеграмі-відповіді заперечив необхідність прибуття чигиринців у столицю²⁶. Добровольці-патріоти були і серед вільнокозачої молоді Канівського повіту²⁷.

Уже під час більшовицького повстання у Києві загін вільного козацтва Новомосковського повіту (Катеринославщина) під командуванням Шепеля вирушив залізницею на підтримку Центральної ради. Доїхати вдалося лише до станції П'ятихатка, де була отримана телеграма від шойно призначеного голови Ради народних міністрів В.Голубовича, який наказував козакам повернутися додому. Залізничники отримали розпорядження не пропускати загін Шепеля до Києва²⁸.

З початком наступу радянських військ на Київ загроза українській столиці швидко зростала. Водночас ускладнювалось становище і в самому місті. Відповідно, київські вільнокозачі підрозділи, як найбільш надійні²⁹, отримували від українського керівництва все більші повноваження. Зважаючи на зростаючу небезпеку більшовицького заклоту в столиці, першочерговим завданням, яке було поставлене перед Радою Вільного козацтва, було “розвантаження” міста від тих, хто вороже ставився до української влади, та роззброєння більшовицьких загонів. У ніч на 5 січня 1918 р. загопи вільних козаків та вірні Центральній раді військові частини раптово зайняли близько 30 підприємств та установ міста, в тому числі заводи “Арсенал”, “Ауто”, Деміївський, снарядний, дротяно-цвяховий, механічні майстерні Політехнічного інституту, управління Південно-західних залізниць, Варшавську суднобудівну верф. Всюди роботи припинялися, знайдена зброя вилучалася³⁰. Особливо значного розголосу набуло захоплення вільними козаками заводу “Арсенал”, що був найбільшим більшовицьким центром у Києві. З “Арсеналу” було вивезено 20 гармат, кілька машин зброї та сотні тисяч набоїв³¹. Таким чином, більшовицьке повстання, ядром якого мав стати саме “Арсенал”, було відстрочене.

В наступні дні вільнокозачі підрозділи продовжували планомірне роззброєння столиці. Варто відзначити, що київське Вільне козацтво використовувало надані йому українською владою силові повноваження надто вільно, нерідко вдаючись до злочинних дій. Це викликало обурення навіть тих, хто прихильно ставився до української влади. У звітах урядових агентів, що доповідали про становище та настрої громадянства столичних районів, наголошувалося, що значне незадоволення викликають дії Вільного козацтва, яке, крім того, що вилучає зброю навіть у тих, хто має на неї дозвіл від української влади, “забирає, що їм під руки попадеться”³². У заяві делегації вояків сердюцького Георгіївського полку, оголошеній на засіданні Центральної ради 15 січня, стверджувалося, що у столичне Вільне козацтво “...під машкарою патріотизму записуються різні злочинні елементи, котрі записуються туди, щоб краще обробляти свої темні справи, роблять самочинні труси, арешти, ображають громадян, відбирають зброю, одягу і т.д.”³³.

Подібні факти досить чітко визначають тогочасне становище української влади: не маючи достатньої чисельності надійних збройних сил навіть для власного захисту, Центральна рада та Генеральний секретаріат змушені були все більше покладатися на Вільне козацтво. “Це була вольниця, що дозволяла собі різні самоуправства та безчинства, – писав про столичні вільнокозачі підрозділи Д.Дорошенко, – але у вирішальну хвилину тільки це “Вільне козацтво” і кинулося битися з більшовиками”³⁴. Свідчення про кримінальний відтінок діяльності вільнокозачих загонів не могли суттєво вплинути на рішення урядовців: зрадницька позиція більшості українізованих підрозділів не залишала іншого вибору. Серед столичних військових сил, що виступили на боці Центральної ради, Робітничий полк Вільного козацтва, очолюваний М.Ковенком, був найчисельнішим³⁵.

Уряд, запровадивши в столиці стан облоги 14 січня 1918 р., призначив М.Ковенка особливим комендантом міста³⁶. При коменданті був утворений штаб, який очолив полковник Ю.Глібовський³⁷. З цього дня, за висловом Д.Дорошенка, “Ковенко раптово зробився диктатором в м. Києві”³⁸. Отримавши офіційно цивільну та військову владу в столиці, він вдався до рішучих дій, які, однак, викликали неоднозначну реакцію громадянства.

Широкого розголосу набув здійснений М.Ковенком за власним рішенням превентивний арешт кількох членів парламенту – лівих українських есерів, які планували, порозумівшись з РНК РСФРР, розпустити Центральну раду і проголосити радянську владу³⁹. Двадцять вільних козаків, очолені особисто М.Ковенком 16 січня, блокували будівлю Педагогічного музею. Він разом з групою козаків піднявся до залу засідань фракції УПСР і, не зважаючи на рішучі протести парламентарів, арештував Бачинського, М.Полозова, Г.Михайличенка, О.Шумського, Ткаля, Овчаренка та О.Северо-Одоєвського⁴⁰.

Несанкціоноване втручання в роботу українських законотворців навряд чи можливо оцінити більш-менш однозначно. На думку Д.Дорошенка, М.Ковенко таким чином “врятував ситуацію”, попередивши можливий внутрішній заколот в самій Центральній раді⁴¹. Частково погоджуючись з подібним твердженням, варто зауважити, що сам спосіб, в який був здійснений арешт членів лівої течії УПСР, неможливо виправдати. Більшість членів Центральної ради були приголомшені таким виявом неповаги до законодавчого органу держави⁴². “Старий Грушевський аж бороду на собі рвав од такого порушення конституційно-парламентських звичаїв, але діло було зроблене і повороту назад не було”⁴³.

В усякому разі вчинок М.Ковенка є ще одним промовистим свідченням повного безсилля українських провідників реально впливати на події. Відсутність міцних державних силових структур в умовах зростання більшовицької небезпеки як ззовні, так і в самій столиці змушувала їх “миритися” з самовільними і некоректними вчинками особливого коменданта.

Арешт членів парламенту співпав з початком більшовицького повстання в столиці (16 – 22 січня 1918 р. за ст.ст.). Значну роль у боротьбі з більшовицькими підрозділами в ці дні відіграли саме загони Вільного козацтва. Переважна більшість з них билася в районі “Арсеналу” – центрі повстання, окремі намагалися придушити більшовицькі осередки в інших районах міста⁴⁴. Не ставлячи тут завдання детально відтворити участь Вільного козацтва у перебігу бойових дій, оскільки в межах даного дослідження це неможливо, вважаємо за необхідне звернути увагу лише на деякі узагальнюючі характеристики.

Незважаючи на героїзм, проявлений як вільними козаками, так і вояками інших українських підрозділів, війська Центральної ради не продемонстрували у боротьбі з повстанцями достатнього рівня бойових здібностей. Маючи певну чисельну перевагу, вони протягом тижня ледве змогли подолати опір повсталих. Вільні козаки були слабо підготовлені до бойових сутичок, діяли неузгоджено, розрізнено і непрофесійно⁴⁵. Звичайно ж, нічого іншого й не варто було чекати від необізнаної з військовою справою робітничої, студентської та учнівської молоді.

Головна ж причина слабких бойових кондицій українських військ полягала у нездатності українського керівництва належним чином організувати бойові дії. Керівництво боями було подвійним. Крім штабу особливого коменданта М.Ковенка, владу над військами Києва мав штаб командуючого Київським військовим округом М.Шинкаря⁴⁶. Сам М.Ковенко виявив повну необізнаність з військовою справою. Не маючи чіткого і ефективного плану ведення бойових дій, він вдавався до проведення малоефективних дрібних і неузгоджених військових акцій, розпорозуючи і без того слабкі вільнокозацькі підрозділи⁴⁷.

Нейтралізувати повстання вдалося лише після вступу до Києва 20 січня Гайдамацького Коша Слобідської України під командуванням С.Петлюри. 21 січня був захоплений “Арсенал”, а наступного дня придушені останні осередки опору.

Але на той час лівобережні райони столиці вже займали радянські війська В.Антонова-Овсієнка та М.Муравйова, стримати які слабкі сили українського уряду вже не мали можливості. Після 5-тиденних боїв 26 січня, останні українські підрозділи залишили Київ⁴⁸. В ар’єргарді українських військ, які відступали в напрямку села Ігнатівка (тепер це місто Ірпінь), ішли вільнокозацькі загони, які значно поріділи протягом двотижневої боротьби. Крім тих втрат, яких вільні козаки зазнали у бойових діях, були ще й інші: частина з них, переважно неповнолітня київська молодь, в день відступу отримала наказ повернутися до своїх батьків⁴⁹. Залишки столичного Вільного козацтва (близько 150 вільних козаків) приєдналися до Гайдамацького коша С.Петлюри⁵⁰.

Таким чином, у листопаді 1917 – січні 1918 рр. важливу роль у захисті української влади в столиці України відіграли добровольчі вільнокозацькі формування. В умовах відсутності достатньої чисельності надійних збройних сил керівники Центральної ради та Генерального секретаріату все більші сподівання покладали на загони підлеглі Раді Вільного козацтва робітників міста Києва. Однак створити на його основі 5-тисячний робітничий полк не вдалося. А діяльність 16-ти столичних вільнокозацьких куренів відзначалася самоуправством, неправомірним насильством, авантюрними вчинками. Водночас, саме курені Вільного козацтва під проводом М.Ковенка, на відміну від більшості нейтральних чи навіть вороже налаштованих до Центральної ради українізованих полків, виявились “найбільш надійною” силою у захисті центральних органів УНР напередодні та під час більшовицького повстання на заводі “Арсенал”.

¹ Народна воля. – 1917. – 22 (9) листопада.

² Крип’якевич І., Гнатевич Б. Історія українського війська. – Львів, 1936. – С. 377; Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917 – 1918 рр. – Т. 2. – Торонто, 1973. – С. 231; Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – Київ-Львів, 1996. – С. 237 – 238.

- ³ Пролетарская мысль. – 1917. – № 6. – 11 ноября; № 7. – 12 ноября.
- ⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – К., 1996. – С. 405.
- ⁵ Фаворский В. Киевский Арсенал в революционном движении // Киевский Арсенал в пролетарской революции. – К., 1928. – С. 65; Ястребов Ф., Іргізов А. Два повстання Київського пролетаріату (жовтень 1917 р. – січень 1918 р.). – Харків, 1929. – С. 64; Гарчев П.І. Червона гвардія України у Жовтневій революції. – Харків, 1969. – С. 110.
- ⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 261; Робітнича газета. – 1917. – 17 листопада; Там само. – 26 листопада.
- ⁷ ЦДАВО України. – Ф.3293. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 139; Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради. – К., 1998. – С. 106.
- ⁸ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914 – 1920). – Мюнхен, 1969. – С. 215 – 216.
- ⁹ Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Вказ. праця. – С. 106.
- ¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 799. – Оп.1. – Спр. 1. – Арк. 14, 74; Вісник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. – 1918. – 2 квітня.
- ¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 266.
- ¹² ЦДАВО України. – Ф. 3293. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1; Олефір І. Київська Дніпрова Сотня Вільного Козацтва // Вільне козацтво. – 1964. – Ч. 4. – С. 5 – 6; Пролетарская мысль. – 1917. – 26 ноября.
- ¹³ Робітнича газета. – 1917. – 26 листопада.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Народна воля. – 1917. – 19 (6) грудня.
- ¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 811. – Оп.1. – Спр. 1. – Арк. 268; ЦДАВО. – Ф. 3293. – Оп. 1. – Спр.1. – Арк. 139 зв. – 140зв.; Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923. – Т.1. – Ужгород, 1932. – С. 372; 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – Харьков, 1928. – С. 452.
- ¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3293. – Оп. 1. – Спр.1. – Арк. 139 зв. – 140.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 140.
- ¹⁹ Там само. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр.1а. – Арк. 25.
- ²⁰ Киевская мысль. – 1917. – 23 декабря; Народна воля. – 1918. – 17 (4) січня.
- ²¹ ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп.1. – Спр. 5. – Арк. 46 зв.; Народна воля. – 1918. – 17 (4) січня.
- ²² Народна воля. – 1918. – 17 (4) січня.
- ²³ Робітнича газета. – 1918. – 9 січня.
- ²⁴ Державний архів Черкаської області (ЧОДА). – Ф. Р – 497. – Оп.1. – Спр. 1. – Арк. 403.
- ²⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3293. – Оп.1. – Спр. 3. – Арк. 37 – 39 зв.
- ²⁶ Там само. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 215 – 215 зв.
- ²⁷ ЧОДА. – Ф. Р. – 497. – Оп. 1. – Спр.1. – Арк. 23, 25 – 30.
- ²⁸ Різників З. З історії У.В.К. в Новомосковському повіті // Українське козацтво. – 1978. – Ч. 1 – 2 (46 – 47). – С. 31.
- ²⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – К., 1997. – С. 76.
- ³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3293. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 140 зв. – 141; Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С. 407.
- ³¹ Нова Рада. – 1918. – 9 січня.
- ³² ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 11 зв., 12, 17, 19.
- ³³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – К., 1997. – С. 109.
- ³⁴ Дорошенко Д.И. Война и революция на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – М. – Л., 1930. – С. 93.
- ³⁵ Тинченко Я. Вказ. праця. – С. 239.
- ³⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3293. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 141 зв.
- ³⁷ Тинченко Я. Вказ. праця. – С. 239.
- ³⁸ Дорошенко Д.И. Война и революция на Украине. – С. 93.
- ³⁹ Солдатенко В.Ф. Вказ. праця. – С.426 – 427.
- ⁴⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – К., 1997. – С. 110.
- ⁴¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914 – 1920). – С. 216.
- ⁴² Гаврилюк І. З величного минулого // За державність. – 36. 1. – Каліш, 1929. – С. 128.
- ⁴³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914 – 1920). – С. 216.
- ⁴⁴ Тинченко Я. Вказ. праця. – С. 240 – 295.
- ⁴⁵ Петрів В. Спомини з часів української революції (1917 – 1921). – Ч. 1. До Берестейського миру. – Львів, 1927. – С. 112 – 115.
- ⁴⁶ Тинченко Я. Вказ. праця. – С. 239.
- ⁴⁷ Земля і воля (Катеринослав). – 1918. – 1 травня; Петрів В. Спомини з часів української революції (1917 – 1921). – С. 95 – 96, 110 – 117, 127.
- ⁴⁸ Крип'якевич І., Гнатевич Б. Вказ. праця. – С.408 – 409.
- ⁴⁹ Зозуля Я. Облога Києва. Відступ української армії на Волинь та організація санітарної служби // За державність. – 36. 11. – Торонто, 1966. – С. 50 – 51.
- ⁵⁰ Тинченко Я. Вказ. праця. – С. 326.